

УДК 821.161.2.09

МИХАЙЛО ДРАГОМАНОВ У РЕЦЕПЦІЯХ ОЛЕНИ ПЧІЛКИ

Лисенко Н.В., Ковальов Р.Д.

Донбаський державний педагогічний університет

Стаття продовжує ряд публікацій про Олену Пчілку та родини Драгоманових і Косачів. У статті розглядаються спогади Ольги Драгоманової-Косач про брата Михайла. Проаналізовано обставини виховання дітей у родині. Висвітлено постать Михайла Драгоманова на строкатому суспільному тлі, в колі його рідних і друзів. Осмислено індивідуальні риси митця.

Ключові слова: рецепція, спогади, рід, автобіографія, інтелектуальні здібності.

Постановка проблеми. 2016 рік – ювілейний: 175-річчя від дня народження відомого українського історика, етнографа, літературного критика, публіциста, громадського діяча – Михайла Драгоманова. В українській літературі довгий час ім'я цієї видатної особистості прийнято було згадувати лише у зв'язку з його геніальною племінницею – Лесею Українкою. Поступово Михайло Драгоманов повертається з небуття в наукових працях дослідників, бо він гідний того, щоб про нього писали літературознавчі дослідження (статті, розвідки, монографії), захищали дисертації, аналізуючи життєвий і творчий шлях. Не залишила поза увагою свого старшого брата і Ольга Петрівна Драгоманова-Косач. У 1918 році до Олени Пчілки звернулися три українських видавництва з проханням написати спогади про Михайла Драгоманова. І тільки в 1926 році з нагоди 25-літніх роковин смерті брата Михайла Ольга Драгоманова-Косач подала свої спомини у часопис «Україна», хоч і нелегко було «ворушити спогади минулого, – чи ясного, та вже не вертаного, чи смутного, – та живучого!» [4, с. 401]. Ці матеріали є цінними джерелами для дослідників.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Епістолярну спадщину, літературно-критичну та публіцистичну діяльність Михайла Драгоманова досліджували Я. Голобородько [1], Я. Дашкевич [2], М. Дмитренко [3], А. Круглашов [4], О. Куца [5], В. Матвіїшин [6], Т. Третяченко [8; 9].

Виділення невіршених раніше частин загальної проблеми. Творчість і політична діяльність М. Драгоманова завжди привертала найпильнішу увагу дослідників. На жаль, цей оригінальний мислитель часто беззастережно зараховувався або до націоналістів, або ж до буржуазних лібералів. Вважаємо, що науково-об'єктивну оцінку може зробити людина, яка з дитячих років завжди була поряд, шанувала свій рід, боготворила брата, тобто ніхто інший, як рідна сестра – Ольга Петрівна Драгоманова-Косач. Невипадково, Олена Пчілка у спогадах писала: «...я зістаюся єдиною на світі з драгоманівської сім'ї, з того старшого покоління, що до нього належав брат Михайло; лише невелике число років одрізняє час його народження від мого: Михайло вродився у 1841 році, а я в 1849-му. Однакова доба, одна сім'я, багато всяких інших обставин і зв'язків еднають моє життя з Михайловичим... Годиться мені вчинити се уже з самої вдячності до величної пам'яті мого дорогого брата; він так багато зробив і для мене особисто: коли б не він, все життя моє минуло б зовсім по-іншому, зішло б на інший шлях» [7, с. 400].

Мега статті. Головною метою цієї роботи є на основі аналізу спогадів Олени Пчілки висвітлити постать Михайла Драгоманова на строкатому суспільному тлі, в колі його рідних і друзів, осмислити індивідуальні риси митця.

Виклад основного матеріалу. «Спогади про Михайла Драгоманова», які склалися з 4 частин («Попереднє слово», «Рід», «Оточення і хатня наука», «У полтавських школах»), залишилися незакінчені, бо були доведені тільки до вступу Михайла Драгоманова в університет.

У «Попередньому слові» Олена Пчілка зображує чудовий краєвид, який розкривається перед читачем, якщо «дивитись... з високого узгір'я стародавнього, гетьманського міста Гадяча» [7, с. 399]. Ми бачимо, як у великій долині «сестриця Грунь вибігає з очеретів і перед самим Гадячем впадає Пслові в обійми, доповнюючи його води чистою, блакитною течією...» [7, с. 399]. А на останньому горбочку, поблискуючи золотим хрестом, стоїть маленька церква, присвячена архангелові Михайлові, який є патроном міста [7, с. 399]. Якщо повернутися ліворуч від Драгоманівської гори, то побачимо білі хатки, які розбіглися по підгір'ю разом з садочками аж до гадяцького Подолу. А на самій Драгоманівській горі стоїть «старосвітське дворище з забудуванням під солом'яними стріхами. У більшому будинку, що стоїть повернений причілком до тихої, невеличкої вулички, омаєний давніми шовковицями та акаціями, народився Михайло Драгоманов» [7, с. 400].

Перш ніж говорити про Михайла, Олена Пчілка вирішила розказати про весь рід Драгоманових. Рід бере свій початок із Греччини від заволока, по національному походженню грека, який служив при гетьманському уряді Богдана Хмельницького в Чигирині [7, с. 401]. Також у частині «Рід» Олена Пчілка тлумачить слово «драгоман», яке в первісному змісті означало перекладача або людину, причетну до якоїсь місії, посольства, урядовця для справ дипломатичних [7, с. 402]. Загальна назва стала власною, а «родове прізвище Драгоман і Драгоманов зостанеться двоїстим: ...по-московському – Драгоманов, а селяни й міщани нашого рідного полтавського кутка казали й кажуть «Драгоман» або «Драгаман» [7, с. 402]. Також Олена Пчілка описує первісне гніздо Драгоманових, гарне село, в семи верстах від Гадячого – Монастирські Будища (теперішня назва села – Малі Будища – авт.). Саме в будиській оселі в подружжя Драгомана та Колодяжинської народився батько Михайла й Ольги Драгоманових – Петро Якимович, а «опріч цього найменшого сина... було в нашого діда ще двоє

старших синів – Олексій і Яків; була й дочка Ганна («Анна Акимовна»)» [7, с. 403]. Дід Яким дочку нікуди учитись не посилав, а видав заміж за гадяцького купця Ялового, який був «доволі багатий, мав свою крамницю у Гадяцькому, де торгував переважно рибою та сіллю, що привозилися з Криму» [7, с. 403-404]. Ганна Якимівна, залишившись ледве грамотною, «ходила по-міщанському і говорила «по-простому», себто мовою українською» [7, с. 404].

Син Олексій навчався в Гадячому, тому що Яким Драгоман сподівався передати господарство старшому в роді, коли настане час. Менші ж сини відправилися здобувати освіту до столиці, де поступили у «видатніші школи: Яков – до військової, а Петро, згідно з бажанням батьковим, – до «Училища правоведення», що випускало вчених правників та дипломатів» [7, с. 404]. Після закінчення навчання брати залишилися в Санкт-Петербурзі. Яків став офіцером і учасником руху декабристів одночасно. За те, що належав до товариства «З'єднаних слов'ян», був ув'язнений у Петропавлівській фортеці, засуджений на довічне заслання і звідти не повернувся. Петро ж, одержавши при військовому міністерстві посаду «вченого юриста», пропрацював до 1838 року і повернувся з Петербургу, коли помер батько. Сини поділили спадщину: будиська садиба дісталася старшому, Олексієві, а Петрові залишився хутір Сергіївський, який був далеко від Будищ і від Гадяча. Тому «Петро Якимович Д-ов наважив оселитися в Гадячому. Купив він собі там простеньку садибу в одного міщанина з готовим домочком, ... задумав одружитися» [7, с. 406] з панночкою-сусідкою, Єлизаветою Іванівною Цяцьківною, дочкою «полтавського дворянина, поміщика середньої руки Гадяцького повіту» [7, с. 406].

Батьки Михайла Драгоманова оселилися в досить просторому, перебудованому будинку з садочком, в якому дід Іван Прокопович Цяцька між грушами та шовковицями поставив десяток вуликів. До гадяцької оселі прилучився хутір Підварок, який дістався у спадок від поміщиків Стишевських. Сім'я Драгоманових жила в Гадячі, а на хуторі «завели хазяйство: поставили господарську будівлю, завели чимало скота...» [7, с. 408-409]. Поки Єлизавета Іванівна клопоталася господарством, Петра Якимовича обрали земським суддею. Серед дворянства Гадяцького повіту Петро Драгоманов здобув репутацію «непевного», який тягне руку за біднотою і виступає проти «своїх», бо одного разу підтримав позов рідних дівчини, яку за наказом поміщика на смерть закатували різками за нібито вкрадену нею коштовну річ (що пізніше знайшлася) [7, с. 409-410]. Деякі ж справи були зовсім забавні, про що неодноразово згадував Михайло Драгоманов у своїх творах.

Олена Пчілка в частині «Оточення і хатня наука» детально зупиняється на родинних стосунках. Так, вона наголошує на тому, що батько не дуже родичався з братом Олексієм, а тиха, сумирна тіточка Ганна Якимівна частенько приходила в гості до Драгоманових. Щодо родичів із маминої сім'ї, то їх приїздило чимало: дві сестри та два брати. Після їхньої смерті «припинився мамин цяцьківський рід» [7, с. 412]. Також бував у гостях Онуфрій Лукич Стешевський, дядько Єлизаве-

ти Іванівни Драгоманової, який ходив у якомусь брунатному жупанку і постійно привозив із собою гітару, яку називав бандуркою [7, с. 412].

Але найцікавішою статтю, на думку Олени Пчілки, була бабуся Федора Петрівна, дружина по другому шлюбі Івана Прокоповича Цяцьки, яка хоча і була мачухою, але дуже любила сім'ю чоловіка [7, с. 112]. Михайло Драгоманов прозвав бабцю «XVIII вік», бо «щось в ній нагадувало той час» [7, с. 413]. Федора Петрівна завжди говорила українською, а в кладовій у великій скрині зберігала книжки XVIII ст.: французькі романи і твори в російському перекладі. Михайло Драгоманов із великою охотою зачитувався тими давніми книжками.

Крім рідних, Олена Пчілка згадує про найближчих приятелів родини Драгоманових (сім'ї Кучинських, Ковалевських, Ставицьких, Чижевських). А із сім'єю Кучинських не тільки приятелювали, а ще й породнилися (дочка Кучинських Людмила стала дружиною Михайла Драгоманова – авт.). «Великим» же приятелем Петра Драгоманова був Петро Васильович Ставицький, який був «дуже добре освічений, мав багато книжок, мінявся ними з нашим батьком (журналами, альманахами),... дбав про якусь більшу культуру в господарстві свого маєтку, навіть розводив багато винограду» [7, с. 415].

Петро Драгоманов немало часу й уваги приділяв дітям. Їх було шестеро: «найстарший син Михайло, підстарший – Іван, три дочки – Варвара, Ольга і Єлена та найменший син Олександр» [7, с. 416]. Мати, Єлизавета Іванівна, доглядала за дітьми за допомогою няньок, а про духовний розвиток і про науку дбав тато, Петро Якимович [7, с. 416]. Діти виростали «в дуже близькій оточенні... дворової челяді і взагалі дрібної гадяцької людності» [7, с. 416], у стихії українського слова, пісні, казки, національних обрядів: колядування, посипання, запросини на весілля, ігри на Великдень [7, с. 417]. На жаль, грамоти Петро Драгоманов навчав своїх дітей за російськими підручниками, бо «не доходила ніяка література українська» [7, с. 419]. Діти читали й вчили напам'ять твори О. Пушкіна, М. Лермонтова, М. Гоголя. Як зазначає Олена Пчілка, батько розвивав інтелектуальні інтереси дітей, тримаючи в хаті атмосферу інтелігентності (випишував газету «Санкт-Петербургские ведомости», журнали, альманахи; зробив цілі зшитки з виписками відомостей юридичних, історичних, спостережень славетних мандрівців, скорочений переклад якогось вислідку про Велику Французьку революцію) [7, с. 422-423]. Також Петро Драгоманов цікавився етнографією: разом із двома гадяцькими письменниками – Амвросієм Метлинським і Михайлом Макаровським – записав українські пісні.

Про навчання брата в школі, що звалася «Гадяцькое уездное училище», Олена Пчілка знала «дещо від самого Михайла, від мами й від інших людей, близьких до нього, бо... була тоді ще дуже мала: як Михайло вже й кінчав училище (в 1853 році), то мені (Ользі Драгомановій – авт.) було всього 4 роки» [7, с. 422]. Михайло Драгоманов був надзвичайно здатний до науки. «Куди нам було до нього! – мовляв сей Михайлів товариш по вчилищу. – Куеш, було, куеш той урок,

насилу витовчеш, а Драгоманов раз прочитає – і вже зна» [7, с. 422]. На думку Олени Пчілки, нічого нема дивного в тім, що товариші не могли дорівнятися Михайлові в здатності до вчення: для них книжка взагалі була твердим каменем, «гірким плодом», а Михайло був уже добре обізнаний із книжкою, настільки привчений до читання, до розуміння прочитаного, що й до вступу в училище залюбки прочитав багацько книжок із батьківської збірки [7, с. 423]. Про це у своїй автобіографії згадував і сам М. Драгоманов: «Охоту до читання та свого роду політики я перейняв змалку од батька,... щиро повинен я дякувати батькові своєму за те, що він розвинув у мені інтелектуальні інтереси та що між нами не було розладу морального й боротьби» [7, с. 424]. На думку Олени Пчілки, це, перш за все, стосувалося релігійного питання: «Наші батько й мати були, відповідно своєму часові, люди дуже набожні і дітей старалися виховувати теж в дусі релігійному. Але Михайло зарання, ще в гімназії, досить ґрунтовно пізнався з позитивними науками, там же (ще в гімназії) перечитав багато творів, що, при його взагалі аналітичному розумові, могли надати раціоналістичного напрямку його думці; отже, ще в ранньому юнацькому віці відійшов Михайло далеко від релігійних переконань своїх старих... Однак те радикальне розходіння думок в справі релігійній не викликало дійсно ні боротьби, ні ворожнечі в нашій сім'ї між старим і новим поколінням; я не пам'ятаю ні одного разу, щоб Михайло допустився різкої критики, а тим паче якогось грубого висміювання, зневажання того, що для наших старих було святом... Не пам'ятаю я такого, щоб наші старі картали когось із дітей за «вільнодумство». Тут була неначе якась мовчазна поспільна угода: я не перечу твоїй новій думці вільній, а ти не руш моєї душі... Така обопільна обережність, пошана лишилася на весь вік» [7, с. 426].

Розвиваючи інтелектуальні здібності, Петро Драгоманов дбав і про морально-духовну гармонію стосунків із дітьми: «...в той час, коли повновладно панувало деспотичне право, коли з кріпаками можна було робити, що хотіти, – у нас ніколи нікого не били, ні з кого не знущались, в ту пору, коли в педагогіці шкільній і хатній *учити* мало собі синонім *бити*, – нас, дітей, не тільки ніколи не били, а навіть ніякими іншими способами не карали; отже, ми виростили, не бачивши ніяких диких сцен розправи сильного з підвладним, старших родичів – з тілом і душею беззахисних дітей, для наставляння на до-

брий розум було тільки спокійне, лагідне слово» [7, с. 425]. На думку Олени Пчілки, це досягалося завдяки природній лагідній вдачі Петра Драгоманова, завдяки його освіті та присутності у нього спогаданих вищих ідей [7, с. 425]. А Михайло Драгоманов так характеризував світогляд батьків: «То була мішанина християнства з філософією XVIII віку та яacobинства з демократичним цезаризмом» [7, с. 425].

Найкращий же урок вищої педагогіки й гуманізму відбувся в 1859 році, коли викликали Петра Якимовича до Полтавської гімназії через провини його сина Михайла – учня останнього класу, якому загрожувало виключення за зухвале слово, сказане інспекторові, хоча залишалося два місяці до закінчення. Адміністрація гімназії запропонувала вибрати одне з двох: «або сина його, Михайла, виженуть з гімназії, не давши йому закінчити курсу і при тім без права вступу в якусь іншу школу, або нехай він, батько, висіче сина різками таки тут, у Полтаві в гімназії, щоб усім учням було відомо про ту кару, щоб вони не надилися допускатись «дерзкого» поведіння супроти свого начальства» [7, с. 431]. Петро Якимович зостався вірним своїм переконанням, тому вибрав перше, «сказавши, що хоч йому дуже тяжко бачити велику перешкоду на синовому життєвому шляху, коли хлопець не мотиме скінчити гімназії та йти далі, але він, батько, волить прийняти вже таке лихо, аніж висікти сина різками: не бито його малим, тим паче неможливо завдавати йому такої ганьби, коли він став дорослим юнаком. Нехай буде, що буде!» [7, с. 431-432]. Михайла Драгоманова виключили з гімназії, але, за волею «печетителя округи Пирогова, згодилися написати замість «исключається» – «увольняється» (ніби по своїй волі), через те зоставалося хоч право вступити в університет» [7, с. 432]. І хлопець блискуче витримав іспити в Київському університеті Св. Володимира. Збулася чарівна мрія – Михайло став студентом.

Висновки і пропозиції. Хоча твір Олени Пчілки і залишився незакінченим, але він є цінним літературним документом, тому що авторка змальовує обставини виховання й навчання Михайла Драгоманова намагається виправити хибні відомості, подані в деяких біографіях брата. Зі сторінок спогадів перед читачами постає особистість, в якій органічно поєдналися традиції славетного роду Драгоманових, дар поетичного слова, наукове обдарування, організаторсько-просвітницькі здібності, педагогічний талант і людська мудрість.

Список літератури:

1. Голобородько Ярослав. Інтелектуальні портали Михайла Драгоманова / Я. Голобородько // Слово і Час. – 2011. – № 9. – С. 3-15.
2. Дашкевич Я. Учений, політик, публіцист / Ярослав Дашкевич // Слово і Час. – 1991. – Ч. 10. – С. 3-6.
3. Дмитренко М. Михайло Драгоманов – дослідник фольклору / Микола Дмитренко // Слово і Час. – 2005. – № 6. – С. 12-24.
4. Крутлашов А.М. Драма інтелектуала: політичні ідеї Михайла Драгоманова / Анатолій Миколайович Крутлашов. – Чернівці: Прут, 2001. – 488 с.
5. Куца О. Михайло Драгоманов і розвиток української літератури у другій половині XIX століття / Ольга Куца. – Тернопіль, 1995. – 224 с.
6. Матвішин В. Михайло Драгоманов і європеїзація літературного процесу в Галичині 70-90-х років XX ст. / В. Матвішин // Український літературний європеїзм. – К.: ВЦ «Академія», 2009. – С. 128-136.
7. Пчілка Олена. Твори / Олена Пчілка. – К.: Вид-во художньої літератури «Дніпро», 1971. – 465 с.

8. Третяченко Тетяна. Михайло Петрович Драгоманов у листах до Олени Пчілки / Т. Третяченко // Рідний край. – 2012. – № 2(27). – С. 261-264.
9. Третяченко Тетяна. Портрети Михайла Драгоманова / Т. Третяченко // Слово і Час. – 2011. – № 9. – С. 15-17.

Лысенко Н.В., Ковалёв Р.Д.

Донбасский государственный педагогический университет

МИХАИЛ ДРАГОМАНОВ В РЕЦЕПЦИЯХ ЕЛЕНА ПЧИЛКИ

Аннотация

Статья продолжает ряд публикаций об Елене Пчилке и родах Драгомановых и Косачей. В статье рассматриваются воспоминания Ольги Драгомановой-Косач о брате Михаиле. Проведён анализ особенностей воспитания детей в семье. Раскрыта личность Михаила Драгоманова в контексте общества, в окружении его родных и друзей. Осмыслены индивидуальные черты.

Ключевые слова: рецепция, воспоминания, род, автобиография, интеллектуальные способности.

Lysenko N.V., Kovalyov R.D.

Donbas State Pedagogical University

MIKHAIL DRAGOMANOV IN ELENA PCHYLKA'S RECEPTIONS

Summary

The article continues the row of publications about Elena Pchilka and childbirth of Dragomanovs and Kosaches. In article Olga Dragomanovoy-Kosach's memories of the brother Mikhail are considered. The analysis of features of education of children in a family is carried out. It is revealed Mikhail Dragomanov's identity in the context of society, in an environment of his family and friends. Individual traits are comprehended.

Keywords: reception, remembrances, childbirth, autobiography, intellectual abilities.